

УДК 37.015.3:378

О.А. Кривопишина,

професор кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, доктор психологічних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ БІОГРАФІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ЯК МЕТОДУ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЇ ТВОРЧОСТІ

Кривопишина О.А.,

ОСОБЛИВОСТІ БІОГРАФІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ЯК МЕТОДУ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЇ ТВОРЧОСТІ

У статті представлено результати теоретико-методичного вивчення особливостей біографічного методу у процесі дослідження онтогенезу творчих особистостей; з'ясовано історію виникнення та розвитку біографічного методу у дослідженнях зарубіжних та вітчизняних психологів; визначено особливості біографічної психодіагностики у процесі аналізу життєтворчості особистості; уточнено операційний апарат та технологію проведення біографічного експерименту з метою дослідження психологічних особливостей формування творчих особистостей; доведено, що на сучасному мультипарадигмальному етапі розвитку психології біографічний метод є одним із емпіричних методів, аналогічним експериментальному лонгітюдному дослідженню.

Ключові слова: біографічний метод, онтогенез, творча особистість, життєва подія, біографічна психодіагностика, психофрактальна концепція.

Кривопушyna О.А.,

PECULIARITIES OF BIOGRAPHICAL EXPERIMENT AS A METHOD OF MODERN RESEARCH IN PSYCHOLOGY OF CREATIVITY

The article presents the results of theoretical and methodological study of peculiarities of biographical method in the process of research on the ontogeny of creative personalities; finds out the history of origin and development of biographical method in the research works of foreign and national psychologists; defines peculiarities of biographical psychodiagnosis in the process of analysis of creative person's life; indicates operating device and technology of biographical experiment to study psychological peculiarities of the formation of creative personalities; justifies that biographical method is one of the empirical methods which is similar to longitudinal experimental study according to present multiparadigm stage of psychology development.

Key words: biographical method, ontogeny, creative personality, life event, biographical psychodiagnostic, psycho-fractal concept.

Кривопишина Е.А.,

ОСОБЕННОСТИ БИОГРАФИЧЕСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА КАК МЕТОДА СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПСИХОЛОГИИ ТВОРЧЕСТВА

В статье представлены результаты теоретико-методического изучения особенностей биографического метода в процессе исследования онтогенеза творческих личностей; рассмотрена история возникновения и развития биографического метода в исследованиях зарубежных и отечественных психологов; определены особенности биографической психодиагностики в процессе анализа життєтворчества личности; уточнен операционный аппарат, определена технология проведения биографического эксперимента с целью исследования психологических особенностей формирования творческих личностей; доказано, что на современном мультипарадигмальном этапе развития психологии биографический метод является одним из эмпирических методов, аналогичный лонгитюдному экспериментальному исследованию.

Ключевые слова: биографический метод, онтогенез, творческая личность, жизненное событие, биографическая психодиагностика, психофрактальная концепция.

На сучасному етапі розвитку психології у зв'язку з проектуванням комплексних досліджень психології творчості, розробкою теорії індивідуальності та системними дослідженнями психічного розвитку творчої особистості особлива увага науковців зосереджена на біографічному методі.

Розвиток біографічного методу пов'язують з іменами Ш. Бюлер, Ф. Гальтона, Г. Олпорта, Н. Поланьски, Р. та Дж. Кеттела, У. Лера, Г. Томе та інших зарубіжних дослідників, а також вітчизняних: Б.Г. Ананьева, Л.І. Анциферової, Є.Ю. Коржової, А.А. Кроника, Н.А. Логінової, Г.Ю. Мошкової, В.В. Нуркової, Н.А. Рибникова, В.А. Роменця, С.Л. Рубінштейна та ін.

У пошуках відповідей на такі актуальні питання, як закономірності розвитку індивіда протягом життя, природа життєвого шляху, соціальна життєдіяльність та життєтворчість особистості, відображення структури біографії у самосвідомості суб'єкта життя, психологічний час особистості у біографічному масштабі, психологами запропоновані нові засоби виміру біографічних феноменів: каузометрія, багатофакторний статистично-біографічний аналіз, контент-аналіз продуктів творчої діяльності тощо

Таким чином, на сучасному мультипарадигмальному етапі наукового знання створено передумови дослідження життєвого шляху як соціально-історичної форми індивідуального буття та розвитку творчої особистості методом біографічного аналізу.

Метою статті визначаємо теоретико-методичне вивчення особливостей біографічного методу у процесі дослідження онтогенезу творчих особистостей. Відповідно до мети завданнями є: з'ясувати історію виникнення та розвитку біографічного методу; визначити особливості біографічної психодіагностики у процесі аналізу життєтворчості особистості.

Біографічний метод у психології пройшов чималий шлях розвитку. Перші узагальнюючі описи цього методу з'явилися у 20-х рр. ХХ століття у роботах російського психолога Н.А. Рибникова. У дослідженнях австрійських психологів, які очолив Ш. Бюлер, у 20–30-х рр. біографічний метод відіграв провідну роль, у 40-х рр. Г. Олпорт узагальнив досвід психологічної біографії. До середини ХХ століття зрідка з'являлися наукові публікації, що висвітлювали суть, достоїнства та недоліки біографічного методу. З метою з'ясування загальних закономірностей життєвого шляху дослідники використовували методи кількісної обробки біографічного матеріалу, графічні способи відображення феноменів життєвого шляху. За кордоном біографічний метод використовували засновники відомих напрямів психології: психоаналізу — З. Фрейд, персоналізму — В. Штерн, «розуміючої»

психології — В. Дільтей, гуманістичної психології — А. Маслоу.

У 1965 р. під керівництвом Б.Г. Ананьева у комплексних дослідженнях біографічний метод був використаний як засіб вивчення індивідуальності конкретних людей (студентів) у їх розвитку, що відповідало загальній генетичній та психодіагностичній спрямованості комплексних досліджень [2, 283–284]. Згідно з його задумом, біографічний матеріал біографічного експерименту зіставлявся з даними, отриманими іншими методами. Таким чином, у комплексному дослідженні біографічний метод існує у монографічному варіанті. Однак, крім вивчення «випадків», є статистичні варіанти, у яких аналізуються масові дані про життєві шляхи групи досліджуваних людей. Диференційно-психологічна і психодіагностична сфера докладання біографічного методу не єдина. На думку Б.Г. Ананьева, в онтопсихології біографічний метод стає психологічним дослідженням соціального буття особистості. Біографічний метод дозволяє у загальному плані розглянути історію людини як частки епохи, загальні закони розгортки життєвого шляху в історичному часі, залежність фаз «кульмінації» і «фінішу» життя від «старту», вікову динаміку творчості у зв'язку з професією і епохою, відображення біографії у суб'єктивному світі людини, «продуктивність» життєвого шляху (Б.Г. Ананьев).

Б.Г. Ананьев у відомій фундаментальній праці «Людина як предмет пізнання» помістив біографічний метод серед емпіричних в одному ряді із загальноновизнаними, такими як експериментальні, обсерваційні тощо. З точки зору дослідника, суть біографічного методу полягає у його специфічному предметі — життєвому шляху особистості. «Біографічний метод — збирання та аналіз даних про життєвий шлях людини як особистості і суб'єкта діяльності (аналіз людської документації, свідчень сучасників, продуктів діяльності самої людини тощо)» [2, 310].

Пов'язуючи біографічний метод із здійсненням одного з двох генетичних підходів до розвитку людини, що відповідають двом основним його формам: перша форма — онтогенез, еволюція індивіда — психофізіологічного організму, друга — життєвий шлях — історія особистості у суспільстві, Б.Г. Ананьев наголошував на існуванні поряд з онтогенетикою, спрямованою на онтогенез індивіда, генетичної персоналістики. На думку вченого, генетична персоналістика — «теорія і метод біографічного дослідження життєвого шляху людини, основних подій, конфліктів, продуктів і цінностей, що розгортаються протягом життя людини в даних суспільно-історичних умовах» [2, 265]. Генетична персоналістика, біографіка, якщо можна так назвати, за аналогією з онтогенетикою базується на матеріалістичному розумінні особистості як сучасниці епохи і однолітки покоління,

особистості як об'єкта і суб'єкта суспільних відносин та історичного процесу, суб'єкта і об'єкта спілкування, суб'єкта суспільної поведінки — носія моральної свідомості [3].

Особистість — історичний феномен, «тому, — зазначає Б.Г. Ананьєв, — вивчення особистості неминуче стає історичним дослідженням не тільки процесу її виховання та становлення в певних соціальних умовах, й епохи, країни, суспільного ладу, сучасників, соратників, співробітників або, навпаки, противників — у загальному, співучасників справ, часу і подій, в яких була залучена особистість. Біографічне дослідження особистості, її життєвого шляху та є своєрідним історичним дослідженням в будь-якій області знання — мистецтвознавстві, історії науки і техніки, психології і т.ін.» [3, 277].

Вбачаючи залежність успіху у використанні біографічного методу у психології від його подальшого розвитку, Б.Г. Ананьєв вказав шляхи його вдосконалення у понятійному та операціональному аспектах. Так, феномен життєвого шляху вчений пропонував відобразити у таких поняттях, як події, обставини, соціальне середовище, власне середовище розвитку, тобто створене самим суб'єктом життя, індивідуальний спосіб життя і т. ін. Центральне поняття у цьому ряду, мабуть, — подія, точніше кажучи, значуща подія. Це факт, який суттєво змінює середовище і соціальну ситуацію розвитку, спосіб життя, структуру особистості, який стає водорозділом фаз життя. Дослідник намітив контури операціональної сторони біографічного методу — джерелознавчий аналіз, біографічна анкета, інтерв'ю, контент-аналіз, аналіз особистісних документів та інші методи. З точки зору сучасних психологів, завдяки науковим працям Б.Г. Ананьєва, біографічний метод нині переживає друге народження.

Сучасна біографічна психодіагностика, яка доповнює лабораторно-експериментальну, заснована на реконструкції цілісного індивідуального способу життя, на виявленні стійких способів взаємодії людини з обставинами макро- і мікросередовища, на виявленні комплексу фактів — життєвих показників особистісних властивостей. На думку дослідників, біографічний метод оперує даними про об'єктивні події та суб'єктивні переживання особистості у різних життєвих обставинах, на основі чого дозволяє робити висновки про характер, самосвідомість, життєву спрямованість, талант і життєвий досвід особистості. Усі ці структури належать до особистісно-біографічних і не можуть бути зрозумілі у відриві від реального життєвого шляху людини, а отже, без біографічного методу [5].

Звертає на себе увагу різноманітність конкретних форм і цілей застосування біографічного методу: кількісна обробка опублікованих біографій видатних людей з метою типології

особистостей; біографічний опитувальник, адресований сучасним вченим, творчим особистостям з метою з'ясування загальних для них факторів розвитку; контент-аналіз літературних творів у зіставленні з біографією їх авторів; статистична обробка особистих листів однієї людини, яка виявляла структуру особистості; психологічний опис вікових фаз на основі щоденників і автобіографічних записів.

На сучасному етапі розвитку психологічного знання біографічний метод у своєму найбільш повному варіанті знаходить застосування у диференціальній психології, психодіагностиці, психології творчості. Поряд із вивченням біографічних даних про конкретну людину значне місце відводиться автобіографії — життєвої історії з описом значущих в особистісному сенсі подій. Життєві історії залучаються як ілюстрації у характерології, нарративній психології, психології особистості, психології розвитку та інших галузях психології. З точки зору представників системного підходу, біографічні описи сприяють постановці нових проблем, наводять на гіпотези, сприяють змістовному тлумаченню отриманих даних, розвивають розуміння цілісної особистості.

У попередніх дослідженнях згідно з авторською психофракальною концепцією формування творчої особистості нами було доведено, що процес взаємодії творчої особистості з навколишнім «часо-простором» відбувається за фразою S [4]. Коротко нагадаємо основну суть концепції. У першому, пасивному, періоді (ввігнута частина лінії S) формування творчої особистості на тлі визрівання певних мозкових структур (вертикальних, горизонтальних, латеральних) відбуваються різні впливи на неї певних часо-просторових чинників, і таким чином формується своєрідна «часо-просторова матриця» майбутнього творця. На початковому етапі (10–12 — 17–18 років) відбувається засвоєння чужих засобів (особливо якщо відбувається так званий «феномен зустрічі», який відіграє двояку роль: позитивну, — даючи творчий зразок для особистості, що тільки формується, і негативну — оскільки відбувається первинна дисипація первинного простору у початківця).

Цей процес у термінах семіотики може бути визначений таким чином: відбувається засвоєння юною творчою особистістю чужих комунікативних фрагментів (КФ) і комунікативних контурів висловлювання (КВ), за допомогою яких творець-початківець намагається побудувати власний віртуальний простір. Тому з-під його пера виходять вторинні, несамостійні, наслідувальні твори, а головне — власна часо-просторова матриця вступає у конфлікт із чужими засобами її вираження.

Власна часо-просторова матриця під час завершального етапу (після 17–18) становлення і остаточного визрівання усіх мозкових структур (опукла

частина фрами S) вимагає нового втілення: у творчій особистості виникає свого роду «відповідь» на зовнішні впливи — бажання створити власний віртуальний простір (простір власне самостійної, оригінальної творчості), який спочатку проявляється у створенні власного реального простору.

Оскільки у період юності завершується формування абсолютно усіх мозкових структур і настає період регресії і ревізії попереднього досвіду, то цілком пояснювані кризові стани, у яких опиняється юна творча особистість. Під час цієї ревізії, що є поверненням не тільки до попереднього досвіду, але й, перш за все, поверненням до первинної часо-просторової матриці, відбувається пошук власних засобів творчого самовираження, які б відповідали первинній часо-просторовій моделі.

Для досягнення поставленої мети й реалізації визначених завдань дослідження нами було використано біографічний метод, зокрема біографічне інтерв'ю, біографічна бесіда та анкета, авто- та біографічні друковані тексти у разі діахронічного зрізу дослідження, контент-аналіз продуктів творчої діяльності.

За допомогою цього методу нами вирішувалися такі завдання:

— визначалися суб'єктивно значимі факти життя досліджуваних груп;

— формулювалися проміжні гіпотези щодо впливу атракторів на утворення фракталів упродовж життя творчої особистості авторів вербально-художніх текстів;

— перевірялися, підтверджувалися чи спростовувалися, а також ілюструвалися факти, отримані за допомогою інших методів.

З метою психодіагностики творчої особистості, спираючись на досвід попередніх досліджень, узагальнюючи різні методичні ідеї і знахідки, нами було випробувано процедуру біографічного дослідження, системно і досить повно представлене операціональним апаратом методу.

Далі подано опис конкретних методик, що входять до процедури біографічного експериментального дослідження.

Індивідуально орієнтований метод дослідження свідомості — метод особистісних конструктів (розроблений Дж. Келлі), представлений методикою репертуарних решіток та методикою аналізу продуктів діяльності [8]: «Особисті теорії людини, тобто система її індивідуальних конструктів, можуть бути співвіднесені з тим, що у рамках інших психологічних підходів називається «особистістю», «настановами», «звичками», «системою підкріплень», «системою кодувань інформації», «психодинамікою», «концептами», «філософією» чи навіть «центральною нервовою системою» [8, 30–31]. За допомогою цього методу здійснювалося порівняння кількісних та якісних даних із даними, отриманими завдяки застосуванню біографічного методу.

Методика репертуарних решіток (різновид структурованого інтерв'ю), за допомогою якої стає можливим визначити й порівняти системи конструктів різних творчо обдарованих особистостей, зокрема представлених у нашому дослідженні людьми, у яких наявні здібності до літературної та образотворчої творчості. До того ж, як відзначають дослідники, «тою ж мірою, якою система конструктів однієї людини є схожою на систему конструктів іншої, її психологія є схожою на психологію іншої людини» [8, 38].

Контент-аналіз. Оскільки у процесі дослідження аналізувалися численні тексти (документи, котрі у сучасній психології тлумачаться як фіксована інформація, чи то друкована, чи то рукописна, чи то інша), нами застосовувалися, окрім традиційних методів (загальні: розуміння, інтуїція, осмислення; спеціальні; джерелознавство, психологічні), ще й формалізовані, тобто відсотковий контент-аналіз. Це метод кількісного аналізу змісту з використанням математичних засобів, використовуваний для дослідження продуктів діяльності. Дослідження відбувається завдяки особливим технічним прийомам, котрі немовби розставляють для дослідника певну контрольну сітку, що регламентує можливі надмірні відхилення під час використання інтуїтивних методів. Сутність контент-аналізу психологи вбачають у тому, що у тексті виділяються ключові поняття (або інші смислові одиниці) з наступним підрахунком частоти вживання цих одиниць, співвідношення різних елементів теста одне з одним, а також із загальним обсягом інформації. Отже, техніка контент-аналізу полягає у таких діях: виділення одиниць аналізу, відшукування їх індикаторів у тексті, статистична обробка [1, 42–49].

Зокрема, за допомогою контент-аналізу з'ясовувалися життєві події, що відбувалися під час онтогенезу творчої особистості: позитивні, травмуючі та змішані; сновидіння, що повторюються протягом життя, які респонденти вважають такими, що вплинули на розвиток творчої особистості та творчий шлях, а також аналізувалися продукти творчої діяльності.

Біографічне анкетування. Найголовнішою перевагою анкетного методу є, по-перше, те, що завдяки величезній кількості фактів, які дає анкетування, обмежується кількість можливих теорій та гіпотез. По-друге, тільки за наявності багатого й різноманітного матеріалу дослідник отримує змогу встановити індивідуальні різниці, завдяки чому «усуваються хибні узагальнення суто індивідуальних закономірностей душевного життя» [1, 26]. По-третє, ступінь вірогідності свідчень підвищується разом із збільшенням кількості узгоджених свідчень. По-четверте, на думку Рібо, анкета, у певному розумінні, посідає проміжне положення між спостереженням та експериментом і тому є своєрідною модифікацією як

недоліків, так і переваг обох методів. І, нарешті, найголовніше. Як вважає С. Холл, за допомогою деяких анкетних досліджень можна отримати повну картину найбільш складних душевних явищ, котрі є доступними спостереженням та експериментам лише в уривках [1, 21–39].

Біографічне інтерв'ю. Цей трудомісткий метод (у середньому від 3 до 5 год. на одного досліджуваного, вивчається у 2–3 прийоми) дає найбагатший із психологічної точки зору матеріал. Тут розкриваються сфера переживань, ставлення до подій, концепція власного життєвого та творчого шляху, що склалася у особистості. Найчастіше питання біографа служать тільки тригером, у відповідь на який розгортається розповідь, що виходить за межі питання. Емоційні реакції, що супроводжують розповідь, чітко свідчать про значущість окремих епізодів минулого.

Методи обробки емпіричних даних представлені статистичними методами, зокрема методами непараметричної статистики, застосовуваними у малих вибірках [6], які, до того ж, мають багато

переваг порівняно з параметричними (більш велике поле для застосування, менша кількість грубих помилок та ін.). Нами було застосовано критерії визначення розбіжності або згоди розподілів — це метод χ^2 К. Пірсона й критерій λ Колмогорова–Смирнова [7; 47].

Таким чином, у комплексному дослідженні біографічний метод існує у монографічному варіанті. Однак, крім вивчення «випадків», є статистичні варіанти, у яких аналізуються масові дані про життєві шляхи групи досліджуваних людей. Диференційно-психологічна і психодіагностична сфера докладання біографічного методу не єдина. Сучасні дослідники з метою експериментального вивчення психологічних особливостей розвитку та формування творчої особистості активно використовують біографічний метод у його різноманітних технологічних модифікаціях. З упевненістю можна стверджувати, що саме у психологічних дослідженнях монографічного типу найбільш яскраво проявляється своєрідність біографічного методу.

ДЖЕРЕЛА

1. *Абрамова Г.С.* Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособ. для студ. вузов / Г.С. Абрамова [2-е изд., стереотип.]. — М.: Издательский центр «Академия», 1999. — 320 с.
2. *Ананьев Б.Г.* О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. — М., 1977. — 380 с.
3. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. — Л., 1968. — 337 с.
4. *Кривопишина О.А.* Психология літературної творчості в юності: монографія / Олена Анатоліївна Кривопишина. — Суми: Вид-во СумДУ, 2009. — 448 с.
5. *Логінова Н.А.* Жизненный путь человека как проблема психологии / Н.А. Логінова // *Вопр. психол.* — 1985. — № 1. — С. 103–109.
6. *Рунион Р.* Справочник по непараметрической статистике / Р. Рунион. — М.: Финансы и Статистика, 1982. — 196 с.
7. *Сидоренко Е.В.* Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. — СПб.: ООО «Речь», 2003. — 350 с., илл.
8. *Франселла Ф.* Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам / Ф. Франселла, Д. Баннистер [пер. с англ.]. — М.: Прогресс, 1987. — 236 с.

REFERENCES

1. *Abramova G.S.* Praktikum po vozrastnoi psikhologii: Ucheb. posob. dlya stud. vuzov / G.S. Abramova [2-e izd., stereotip.]. — M.: Izdatelskiy tsentr «Akademiya», 1999. — 320 p.
2. *Ananyev B.G.* O problemakh sovremennogo chelovekoznaniiya / B.G. Ananyev. — M., 1977. — 380 p.
3. *Ananyev B.G.* Chelovek kak predmet poznaniya / B.G. Ananyev. — L., 1968. — 337 p.
4. *Kryvopyshyna O.A.* Psykholohiia literaturnoi tvorchosti v yunosti: monohrafiia / O.A. Kryvopyshyna. — Sumy: Vyd-vo SumDU, 2009. — 448 p.
5. *Lohynova N.A.* Zhyznennyi put cheloveka kak problema psikhologii / N.A. Loginova // *Vopr. psikhol.* — 1985. — № 1. — P. 103–109.
6. *Runion R.* Spravochnik po neparametricheskoi statistike / R. Runion. — M.: Finansy i Statistika, 1982. — 196 p.
7. *Sidorenko Ye.V.* Metody matematicheskoy obrabotky v psikhologii / Ye.V. Sidorenko. — SPb.: ООО «Rech», 2003. — 350 p.
8. *Fransella F.* Novyi metod issledovaniya lichnosti: Rukovodstvo po repertuarnym lichnostnym metodikam / F. Fransella, D. Bannister [per. s angl.]. — M.: Progress, 1987. — 236 p.

Прийнято до друку — кандидат педагогічних наук, доцент Н.О. Терентьєва